

Energieveiligheid als militaire taak van Oost en West

Marcel de Haas

Tot voor kort was energie slechts een commerciële aangelegenheid. De ontwikkelingen van de laatste jaren laten zien dat energie ook steeds meer een veiligheidsdimensie krijgt. Daarvan is al eerder in *Atlantisch Perspectief* melding gemaakt door mijn Clingendael-collega's Lucia van Geuns en Kees Homan.¹ Wanneer het veiligheidsdomein in het geding is, is het niet verwonderlijk dat ook krijgsmachten en militaire allianties zich met een dergelijk thema gaan bemoeien. In dit artikel zet ik uiteen dat van militaire betrokkenheid bij energieveiligheid – van zowel Westerse als Oosterse zijde – in toenemende mate sprake lijkt te zijn.²

Visie van het Kremlin op energie

Rusland is zich terdege bewust van het belang van energie. Al in 2003 verklaarde president Vladimir Poetin dat de energiefirma Gazprom een machtig politiek en economisch beleidsinstrument is voor Ruslands internationale positie.³ Tijdens een bezoek van Nederlandse journalisten in oktober 2005 benadrukte ook minister van Buitenlandse Zaken Sergei Lavrov het belang van energiebronnen: "Wat wilt u liever: kernwapens of olie en gas?" Voorts heeft Poetin in november 2005 twee 'kroonprinsen' – de toenmalige minister van Defensie Sergei Ivanov en Gazprom-directeur Dmitri Medvedev – als vice-premiers benoemd.⁴ Niet toevallig zijn zij afkomstig uit Ruslands voornaamste machtsinstrumenten: respectievelijk het militaire en veiligheidsapparaat, en de energieproducenten. Daarmee kwam voor het eerst de combinatie van energie en leger naar buiten. Verder stelde minister Lavrov na afloop van de NAVO-top in Riga in november 2006, dat als planning op energie(veiligheids)gebied reëel zou willen zijn, Rusland daarbij betrokken zou moeten worden. Naar zijn mening zou een dergelijke discussie de belangen en benaderingen van alle hoofdrolspelers, dus ook die van Rusland, in acht moeten nemen.⁵

Energieveiligheid als militaire taak

Russische strijdkrachten

Niet alleen de politieke maar ook de militaire leiding in Moskou is zich de afgelopen jaren bewust geworden van het belang van energie als dimensie van nationale veiligheid. Zo rapporteerde defensie-minister Ivanov in oktober 2005 dat het leger de veiligheid van *off-shore* installaties van de olie- en gasvoorraden zou verzekeren. In april 2006 maakte de chef van de Russische Generale Staf, generaal Joeri Baloejevski, bekend dat de beveiliging van energiebronnen formeel was toegevoegd aan het takenpakket van de krijgsmacht.

Russische energiebedrijven

Begin juli 2007 kende de Doema de energiefirma's Gazprom en Transneft het recht toe om eigen gewapende machten op te richten ter beveiliging van hun installaties. Deze 'privélegers' zullen ook verantwoordelijk zijn voor de bescherming van de pijpleidingnetwerken tegen terreuraanslagen. Gezien de omvang daarvan – van de grens met Centraal-Azië tot aan West-Europa – lijkt de verwachting gegrond dat deze 'bedrijfsstrijdkrachten' een fors aantal troepen zullen tellen. De troepen mogen gebruik maken van handvuurwapens en traangas. Hun *rules of engagement* zouden dezelfde zijn als die van andere gezagshandhavende organen, en daarmee dus veel verder reiken dan de bevoegdheden die gebruikelijk zijn voor particuliere beveiligingsbedrijven.⁶ De natuurlijke 'staatsconcurrenten' – de Russische strijdkrachten, maar ook de troepen van andere machtsministeries, zoals Binnenlandse Zaken en de FSB – zullen de

legers van Gazprom en Transneft mogelijk als bedreiging voor hun machtspositie binnen het Russische veiligheidsapparaat ervaren.

GUAM

In 1997 is de organisatie GUAM als een politiek en economisch samenwerkingsverband opgericht door Georgië, Oekraïne, Azerbeidzjan en Moldavië (waarvan de tenaamstelling is afgeleid) die, gesteund en aangemoedigd door de VS, bedoeld is om de Russische invloed in hun regio tegen te gaan. Met de toevoeging van 'Organisation for Democracy and Economic Development' in mei 2006, is GUAM zich meer gaan toeleggen op energiezaken. Aangezien de GUAM-leden, met uitzondering van Azerbeidzjan, energie-importeurs zijn, is de prioriteit van energiezekerheid door vermindering van de energieafhankelijkheid van Rusland een belangrijke beleids-optie, wat bereikt zou moeten worden door verlegging van pijpleidingen en import vanuit andere landen. Hiertoe was al in juni 2001 op een top in Jalta besloten.⁷ Op een recente GUAM-top, in juni dit jaar, spraken de lidstaten zich onder meer uit over versterking van de samenwerking op het gebied van militaire veiligheid, terrorismebestrijding en energieveiligheid. Hoewel dit laatste nog niet een militaire taak impliceerde, gaf de intentie om een gezamenlijke vredesmacht op te richten aan dat die taakstelling zeker niet ondenkbaar is in de nabije toekomst.⁸

CSTO

Niet alleen de Russische krijgsmacht, maar ook de legers van de geallieerde staten onder Russische leiding, verenigd in de zogenaamde Collective Security Treaty Organisation (CSTO), zijn betrokken bij energieveiligheid.⁹ Er zijn aanwijzingen dat de CSTO naast puur militaire taken ook taken krijgt toebedeeld op het gebied van energiezekerheid, waaronder de beveiliging van olie- en gaspijpleidingen tegen terreuraanslagen. Sinds 2004 is de militaire alliantie al verantwoordelijk voor de beveiliging van spoorlijnen, waarmee een link is gelegd tussen veiligheid en economie.

Anti-Terrorist Centre

In augustus 2005 heeft een ander veiligheidsorgaan binnen het Gemeenebest van Onafhankelijke Staten (GOS), het 'Anti-Terrorist Centre', een oefening gehouden in Kazachstan, waarbij aan de kust van de Kaspische Zee troepen acties uitvoerden tegen terroristen die een olietanker hadden gekaapt. In september 2006 heeft dit centrum een antiterreuroefening uitgevoerd rond een kernenergiecentrale in Armenië. Daarbij waren ook CSTO-eenheden betrokken. Een andere indicatie dat de CSTO betrokken wordt bij taken in het kader van energiezekerheid waren de gezamenlijke oefeningen in Wit-Rusland in juni 2006, waarbij één van de doelstellingen de beveiliging van gas- en oliepijpleidingen was.¹⁰ Deze feiten maken duidelijk dat

er binnen de CSTO een conceptuele ontwikkeling gaande is in de richting van een taakstelling op het gebied van energieveiligheid.

SCO

De Shanghai Cooperation Organisation (SCO), in 1996 opgezet als de 'Shanghai Five' door Rusland, China, Kazachstan, Kirgizië en Tadzjikistan, werd in 2001 geformaliseerd tot een internationale organisatie en uitgebreid met Oezbekistan. Naast Mongolië traden in 2005 Iran, Pakistan en India als waarnemers toe tot deze organisatie. De SCO is van belang voor de energiezekerheid rondom Centraal-Azië vanwege de aanwezigheid van omvangrijke energieproducenten – Rusland, Kazachstan en Iran – en energieconsumenten, te weten China en India. Op de topontmoeting van de SCO van juni 2006 in Shanghai verklaarde Iran dat het samen met Rusland – de twee grootste gasproducenten – tot vaststelling van mondiale gasprijzen wilde komen.¹¹ Hoewel Rusland hier voorsnog niet op is ingegaan, zou een dergelijke ontwikkeling door het Westen als een bedreiging voor de energieveiligheid kunnen worden beschouwd. Op dezelfde top maakte Poetin zijn voornemen bekend om te komen tot een 'energieclub' binnen de SCO, die energieproducenten, -consumenten en transitlanden zou moeten verenigen. De SCO besloot een werkgroep in te stellen om zo spoedig mogelijk een dergelijk energieverband op te zetten. Op 3 juli 2007 hebben de SCO-energieministers in Moskou door middel van een statuut de Energieclub opgericht. De SCO-waarnemers zijn in die capaciteit ook welkom bij de activiteiten van de Energieclub. De voornaamste taakstelling van dit naar eigen zeggen 'discussie- en informatieplatform' ligt op het terrein van de onderlinge afstemming van de energiestrategieën van de lidstaten, met als doel de energieveiligheid te versterken.¹² De SCO kent (nog) geen gezamenlijke (vredes)troepenmacht, en de doorgaans op anti-terreurgelichte militaire oefeningen worden op *ad hoc*-basis door de lidstaten samengesteld. Zodoende zal de energieveiligheidszaak van de Energieclub voorsnog geen militaire dimensie omvatten, hoewel het niet ondenkbaar is dat deze taakstelling wel onderdeel gaat uitmaken van de militaire oefeningen in SCO-verband, omdat terreuraanslagen tegen energie-infrastructuur een bekend fenomeen zijn sinds de conflicten in Tsjetsjenië.

Energieveiligheid als taak voor de NAVO

Ontwikkeling van het veiligheidsdenken over energie

Veelal wordt aangenomen dat de NAVO traditioneel geen rol speelt op het gebied van energieveiligheid, afgezien van een vermelding in het Strategisch Concept van 1999 over het zekerstellen van energievoorraden. Hoewel dit formeel gezien juist is, heeft het bondgenootschap zich in de praktijk al decennialang met energieveiligheid bezig gehouden, waarmee de aandacht voor dit thema rond de Top in Riga van november 2006 als een logische voortzetting beschouwd kan worden. In de jaren tachtig – tijdens de oorlog tussen Irak en

Iran – maar ook tijdens de Golfoorlog van 1991 tegen Irak hebben de Europese NAVO-lidstaten en de Verenigde Staten (maritieme) operaties uitgevoerd om de transportroutes voor energie rond de Perzische Golf te beveiligen. Meer recentelijk heeft NAVO's voormalige strategische commandant, generaal James Jones (SACEUR), zich herhaaldelijk uitgelaten over het belang van energiezekerheid.¹³ Maar ook parlementariërs van de lidstaten, verenigd in de Parlementaire Assemblee van de NAVO, hebben zich niet onbetuigd gelaten door een rapport over deze materie te publiceren, terwijl het bondgenootschap zelf een werkgroep over energiezekerheid heeft gevormd. Het rapport van de Parlementaire Assemblee stelt dat aan energieveiligheid ook militaire aspecten kleven, en dat de NAVO niet solitair moet optreden maar in dialoog en samenwerking met de EU, ook al gaat het EU-beleidsdocument terzake, het zogenaamde *Green Paper*, voorsnog niet in op de militaire dimensie.¹⁴

Pijpleidingbeveiliging in de Zuid-Kaukasus

Binnen de NAVO zijn de VS al langer voorstander van een proactieve koers van de alliantie met betrekking tot energiezekerheid, niet alleen door de lidstaten maar ook door energieproducerende partnerlanden (in het Partnerschap voor de Vrede), te weten Azerbeidzjan, Kazachstan en Turkmenistan. Naast formele verklaringen over energiezekerheid door de NAVO en de VS zijn er aanwijzingen dat deze twee actoren een actief beleid voeren op dit terrein in de Zuid-Kaukasus. Volgens een niet-regeringsgebonden Russische krant zouden de alliantie en de VS in deze regio operaties uitvoeren ter beveiliging van de energie-infrastructuur. Naar verluid zouden zij in 2005 zijn overeengekomen om olie- en gaspijpleidingen van Azerbeidzjan naar Europa te beveiligen. Naast eigen betrokkenheid bij pijpleidingbeveiliging zouden militaire eenheden van de NAVO en de VS ondersteuning en/of training leveren aan Azerbeidzjaanse en Georgische troepen belast met deze taak. De beweringen van deze Russische bron komen overeen met uitlatingen in westerse bronnen, die bevestigen dat de VS een troepenmacht aan het opbouwen zijn ter bescherming van oliepijpleidingen in de Zuid-Kaukasus.¹⁵ Echter zowel Georgische, Amerikaanse als NAVO-functionarissen ontkennen dat het bondgenootschap en/of de VS betrokken zijn bij pijpleidingsbeveiliging in Azerbeidzjan en Georgië. Het Georgische Ministerie van Defensie erkende wel dat NAVO-lid Turkije assistentie had verleend bij het opleiden van Georgische troepen voor de beveiliging van de energie-infrastructuur.¹⁶

Energiezekerheid en de NAVO-top in Riga

Van Geuns en Homan beschreven hoe Jamie Shea, directeur van *NATO Secretary General's Policy Planning Unit*, en de Amerikaanse senator Dick Lugar respectievelijk voorafgaand en in de zijlijn van de Top op 28 en 29 november 2006 in Riga uitvoerig aandacht hebben geschonken aan het thema 'energiezekerheid'. Op de NAVO-top zelf kwam dit thema slechts summier aan de orde. In zijn toespraak

over de internationale druk op de alliantie om te komen tot een mondiale taakstelling, noemde secretaris-generaal De Hoop Scheffer energiezekerheid als één van de opkomende uitdagingen waarmee de NAVO rekening moest houden. De formele verklaring van de Top meldde dat onderbreking van energietoevoer de veiligheidsbelangen van het bondgenootschap kan aantasten. De verklaring riep daarom op tot een gecoördineerde internationale aanpak om de bedreigingen van energie-infrastructuren in kaart te brengen en de beveiliging ervan te bevorderen. De Noord-Atlantische Raad – NAVO's hoogste politieke orgaan – werd opgedragen om de meest directe bedreigingen van energiezekerheid op een rij te zetten en vervolgens te bepalen in welke mate de NAVO zou kunnen bijdragen aan de veiligheid van de bondgenoten op dit terrein. Desgevraagd zou zij bijstand kunnen verlenen, ook in internationaal verband.¹⁷ Een aantal van de hier genoemde beleidsopties werd al direct na de Riga-top in praktijk gebracht. In de daarop volgende week, tijdens de ontvangst van president Nazarbaev van Kazachstan op het NAVO-hoofdkwartier, maakte De Hoop Scheffer het voor-nemen bekend om met Kazachstan en naburige landen een mogelijke rol van de alliantie te bespreken bij de beveiliging van energiestromen.¹⁸ De NAVO heeft sinds 'Riga' al verdere stappen gezet tot een actief energieveiligheidsbeleid. Volgens *The Times* heeft het bondgenootschap inmiddels aansluiting gezocht bij multinationals in de oliewinning. Zo zou volgens deze krant de NAVO

aan Shell en BP snel inzetbare maritieme strijdkrachten hebben aangeboden ter beveiliging van olieplatforms en -installaties tegen kapers.¹⁹ Jamie Shea heeft verklaard dat het bondgenootschap noodbijstand aanbiedt aan oliemaatschappijen in Afrika, Azië en het Midden-Oosten, hetgeen gezien de regelmatige aanslagen op oliepijpleidingen in Nigeria geen overbodige luxe lijkt te zijn.

Energieveiligheid als taak voor de Nederlandse krijgsmacht

Strategie Nationale Veiligheid

In mei van dit jaar heeft de regering onder regie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) de Strategie Nationale Veiligheid uitgebracht. Deze strategie moet het kabinet beter in staat stellen te bepalen welke dreigingen de nationale vei-

ligheid in gevaar kunnen brengen en hoe daar vervolgens op te reageren. Volgens deze strategie is de nationale veiligheid in het geding als vitale belangen van de Nederlandse staat en/of de samenleving zodanig bedreigd worden dat er sprake is van – potentiële – maatschappelijke ontwrichting. Bij vitale belangen gaat het om territoriale, ecologische, economische en fysieke veiligheid, en sociale en politieke stabiliteit. De strategie noemt in de lijst van dreigingen onder de kop sociaaleconomische dreigingen en economische onveiligheid extreme schaarste van energiedragers en grondstoffen. Een haperende energievoorziening is één van de dreigingen die de laatste jaren meer en meer aandacht zijn gaan vragen en die het besef hebben opgeleverd van onze toenemende kwetsbaarheid. Het bij de strategie behorende werkprogramma 2007-2008 gaat nader in op het thema 'energie'. Voor het inrichten en toepassen van de Werkwijze Nationale Veiligheid vormt energievoorzieningszekerheid één van de drie thema's, waarbinnen de focus ligt op de leveringszekerheid van elektriciteit. Voor de productie van elek-

triciteit is Nederland grotendeels afhankelijk van de beschikbaarheid van grondstoffen als gas en kolen. De eigen gasvoorraad van Nederland raakt langzaam uitgeput, waardoor we afhankelijk worden van import uit andere, deels niet-Westerse landen. Het (on)bewust menselijk handelen en (natuur)rampen zijn van grote invloed op de veiligheid van deze sector. Voor de uitwerking van dit veiligheidsthema wordt aangesloten bij lopende tra-

jecten, zoals bescherming van vitale infrastructuur, het Interdepartementaal Overleg Energievoorzieningszekerheid en bij het buitenlands beleid.²⁰

Defensie en energieveiligheid

Welke relatie heeft dit energieaspect nu met de inzet van de Nederlandse krijgsmacht? De Defensienota van 2000 formuleert de hoofdtaken van de krijgsmacht als volgt:

1. Bescherming van de integriteit van het eigen en het bondgenootschappelijke grondgebied, inclusief de Nederlandse Antillen en Aruba;
2. Bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit;
3. Ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal.

Hoewel energiezeekerheid toen nog niet hoog op de Haagse agenda stond, is er geen fantasie voor nodig om vast te stellen dat dit thema zeker gekoppeld kan worden aan de eerste en derde hoofdtak van de krijgsmacht, en dat de tweede in afgeleide vorm daar ook mee te maken heeft. De Nederlandse Defensie Doctrine noemt als één van de hoofddoelstellingen van het Nederlandse buitenlands en veiligheidsbeleid dat “onze open economie (...) gebaat [is] bij het onbelemmerde vervoer van goederen en de vrije toegang tot handelsgebieden en grondstoffen”. De in juni 2006 verschenen Kamerbrief met betrekking tot de actualisering van de Prinsjesdagbrief, het meest recente beleidsstuk van Defensie, vermeldt in dit verband dat de energievoorzieningszekerheid, naast rampenbestrijding en ontwikkelingsvraagstukken, een steeds belangrijker veiligheidsdimensie heeft.²¹ Op grond van de strategie van BZK en de beleidsstukken van Defensie valt een verband af te leiden tussen energieveiligheid en de inzet van de krijgsmacht, als één van de instrumenten van het Nederlandse veiligheidsbeleid.

Conclusie

Uit het bovenstaande komt duidelijk naar voren dat nationale strijdkrachten en militaire allianties naar taakstelling steeds vaker betrokken zullen worden bij energiezeekerheid. In het Oosten is niet alleen voor Rusland, maar ook voor de CSTO en het Anti-Terrorist Centre van het GOS energieveiligheid deel gaan uitmaken van het militaire takenpakket.

Maar ook bij andere oosterse samenwerkingsverbanden – GUAM en SCO – staat energieveiligheid inmiddels hoog op de beleidsagenda. De kernpunten van het huidige veiligheidsbeleid van president Poetin – versterking van Ruslands internationale positie en energie

als machtsinstrument – hebben niet alleen geleid tot een verslechtering van de relaties met het Westen, maar ook tot een westerse prioriteitstelling van energiezeekerheid en de daarmee samenhangende zoektocht naar alternatieve energiebronnen, waaronder rond de Kaspische Zee.

Hoewel zowel de NAVO als de VS ontkennen (militair) betrokken te zijn bij energieveiligheid in de Zuid-Kaukasische regio, geven uitspraken van hoge functionarissen, eigen publicaties en berichten in westerse en Russische media reden om hieraan te twijfelen. Zeker rond de NAVO-top in Riga is het beeld versterkt dat – vanwege de groeiende mondiale energiebehoefte en het gevaar van een inter-

ationale crisis bij een onderbreking van de energietoevoer – energiezeekerheid hoog op de agenda staat van de alliantie. Hiervan maakt de in Riga aangenomen *Comprehensive Political Guidance* melding: “... the disruption of the flow of vital resources [is] likely to be [one of] the main risks or challenges for the Alliance (...) over the next 10 to 15 years.”²² Uit de ingezette samenwerking met oliemaatschappijen blijkt dat de NAVO hoge prioriteit toekent aan beveiliging van energie-infrastructuur, en een fermere positie zal innemen op het gebied van energiezeekerheid.

Nederland heeft sinds kort de ontbrekende schakel in de keten van het veiligheidsbeleid ingevuld: de Strategie Nationale Veiligheid. Deze strategie is vergeleken met die van de VS en Rusland nogal abstract en weinig concreet.²³ Maar dat is wellicht de ‘nieuwigheid’ van dit type beleidsdocument in het Nederlandse bestel. Bovendien kondigt het werkprogramma een verdere detailinvulling aan, waarbij terecht energievoorzieningszekerheid als één van de centrale thema’s is aangemerkt. Gezien de verwijzingen naar (taakstellingen op het gebied van) energieveiligheid in beleidsdocumenten van Defensie, ligt het voor de hand dat bij de concretisering van het thema energievoorzieningszekerheid van de Strategie Nationale Veiligheid, de krijgsmacht een rol zal gaan spelen. Daarbij zie ik twee primaire taken. Ten eerste de beveiliging van de energie-infrastructuur op het eigen grondgebied, waarbij te denken valt aan pijpleidingen, gaswinningsinstallaties en olieopslaglocaties. Ten tweede de beveiliging van energie-aanvoerroutes, waarbij een belangrijke rol voor de Koninklijke Marine voor de hand ligt. Deze tweede taak zal uiteraard – gezien de beperkte nationale middelen – in bondgenootschappelijk verband gestalte moeten krijgen. In ieder geval lijkt het aannemelijk dat in de nabije toekomst energieveiligheid ook voor de Nederlandse krijgsmacht een niet meer weg te denken taakstelling zal zijn.

Luitenant-kolonel dr. M. de Haas is Ruslandkundige en als krijgskundig onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael.

1. L.C. van Geuns, C. Homan, ‘Energieveiligheid: de achilleshiel van het Westen’, *Atlantisch Perspectief* nr. 1, 2007, pp. 9-15.
2. Dit artikel is afgeleid van een lezing van auteur over dit thema tijdens de conferentie ‘The Riga Summit & Russia and NATO Relations’, St. Petersburg, Rusland, 16 februari 2007, en op het seminar ‘Changing Armed Forces in a Changing World’ van Radio Nederland Wereldomroep, Den Helder, 28 juni 2007. Zie ook: www.telegraaf.nl/binnenland/66536111/NAVO_steeds_meer_bezig_met_energiepolitiek.html en www.refdag.nl/artikel/1307667/NAVO+steeds+drukker+met+energiepolitiek.html.

*De NAVO en de VS
zouden operaties
uitvoeren in de
Zuid-Kaukasus ter
beveiliging van de
energie-infrastructuur*

3. 'Russia's Power Play Has High Stakes', *The Wall Street Journal*, 2 mei 2006; 'Gazprom Acts as Lever in Putin's Power Play', *Financial Times*, 13 maart 2006.
4. Op 15 februari 2007 benoemde Poetin Ivanov tot eerste vice-premier, een functie die Medvedev al bezat ('Putin Shakes up his Cabinet', *RFE/RL Newslines*, Vol. 11, No. 31, Part I, 16 februari 2007). De meningen zijn verdeeld of dit Ivanovs kansen voor opvolging van Poetin heeft verstevigd. Omdat Ivanov het toezicht behoudt op het militair-industriële complex, zijn volgelingen heeft geplaatst op sleutelfuncties bij Defensie en de andere machtsministeries, en (deels) zeggenschap krijgt over energieveiligheid en de energie-infrastructuur, lijkt het erop dat Poetin met Ivanovs benoeming diens positie als presidentskandidaat heeft willen versterken.
5. 'Foreign Minister Says Energy Security Impossible Without Russia', *RFE/RL Newslines*, 10, 220, 30 november 2006, www.rferl.org/newslines/2006/11/301106.asp.
6. 'Gazprom "army" Approved by Russian Lawmakers', *zeenews.com*, 4 juli 2007, www.zeenews.com/znnew/print_articles.asp?aid=380795&sid=WOR&sname; 'Gazprom to Raise its own Private Army to Protect Oil Installations', *The Times*, 5 juli 2007, business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/natural_resources/article2029023.ece.
7. A. Makarkin, 'GUAM as an Energy Alternative to Russia', *RIA Novosti*, 24 mei 2006, en.rian.ru/analysis/20060524/48563561-print.html; www.guam.org.ua/about.phtml?print=yes.
8. 'Azerbaijan Hosts GUAM Summit', *RFE/RL Newslines*, 11, 113, Part I, 20 juni 2007.
9. K. Giles, *Russian Regional Commands*, Russian Series 06/19, Swindon: Conflict Studies Research Centre, UK Defence Academy, 3 april 2006. Binnen het raamwerk van het GOS werd in 1992 een Collectief Veiligheidsverdrag getekend dat in 2002 werd omgevormd tot de CSTO, waarvan op dat moment Rusland, Wit-Rusland, Armenië, Kazachstan, Kirgizië en Tadzjikistan als leden waren overgebleven. Oezbekistan trad in juni 2006 (opnieuw) toe tot de CSTO; www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2371223.
10. I. Ploegatarev, 'Karaoel oe troeboprobodov mozjet prinjat ODKB', *Nezavisimoje Voennoje Obozrenije*, 9 juni 2006; S. Blank, 'The Great Game Goes to Sea: Naval Rivalries in the Caspian', *Central Asia – Caucasus Analyst*, 11 januari 2006, www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3930; I. Ploegatarev, 'ODKB boedet zasjtsjisjat troeboprovody', *Nezavisimaja Gazeta*, 16 juni 2006, www.ng.ru/cis/2006-06-16/8_odkb.html.
11. english.scosummit2006.org/en_zxbb/2006-06/15/content_756.htm; 'Iranian President Wants to Set Gas Prices Jointly with Russia', *RFE/RL Security Newslines*, 10, 109, 15 juni 2006.
12. 'Energy Outcome of SCO Meeting in Dushanbe', *RIA Novosti*, 20 september 2006; 'Pojavitsja Energoklub SjOS', 3 juli 2007, www.scosummit2007.org/news/press/62/; 'Polozhenije ob energietitsjeskom klube', 3 July 2007, www.scosummit2007.org/files/material/polozenie_energ_kluba.doc.
13. M. de Haas, N. Versteegen (red.), *Seminar Report Netherlands Defence Doctrine*, Clingendael Instituut, 12 oktober 2005; 'National press club luncheon with General James Jones, NATO Supreme Allied Commander Europe', *National Press Club*, Washington D.C., 25 mei 2006.
14. J. van Gennip, *Energy Security*, Report 064 Esc 06 E, NATO Parliamentary Assembly, voorjaar 2006, www.nato-pa.int/default.asp?shortcut=917; ec.europa.eu/energy/green-paper-energy/doc/2006_03_08_gp_document_en.pdf.
15. I. Ploegatarev, 'Karaoel oe troeboprobodov mozjet prinjat ODKB', *Nezavisimoje Voennoje Obozrenije*, 9 juni 2006; S.J. Main, 'The Bear, The Peacock, The Eagle, The Sturgeon and the Black, Black Oil: Contemporary Regional Power Politics in the Caspian Sea', *Caucasus Series* 05/67, Swindon: Conflict Studies Research Centre, UK Defence Academy, december 2005, p. 14; 'Azerbaijan: U.S. Forces Already on the Ground', *Stratfor*, 15 april 2005.
16. In de periode 26-30 juni 2006 tegenover auteur verklaard door functionarissen van het NAVO-hoofdkwartier, Brussel; van de Amerikaanse ambassade in Tbilisi, Georgië; van de Georgische Ministeries van Defensie en Buitenlandse Zaken, en van de *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*.
17. *Riga Summit Declaration*, www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm.
18. 'Brussel lonkt naar olierijk Kazachstan', *Reformatorisch Dagblad*, 5 december 2006.
19. 'Gazprom to Raise its own Private Army to Protect Oil Installations', *The Times*, 5 juli 2007, business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/natural_resources/article2029023.ece.
20. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Strategie Nationale Veiligheid*, 14 mei 2007, www.minbzk.nl/aspx/get.aspx?xdl=/views/corporate/xdl/page&VarIdt=109<mldt=105838&Actltmldt=105745.
21. *Defensienota 2000*, Ministerie van Defensie, Den Haag, 29 november 1999, p. 53; *Nederlandse Defensie Doctrine*, Defensiestaf, Den Haag, september 2005, p. 36, www.mindef.nl/organisatie/beleid/doctrine/index.aspx; *Nieuw evenwicht, nieuwe ontwikkelingen: naar een toekomstbestendige krijgsmacht*, Kamerbrief, 2 juni 2006, www.mindef.nl/actueel/parlement/kamerbrieven/2006/2/20060602_actualiseringprinsjesdag-brief.aspx.
22. *Comprehensive Political Guidance, Endorsed by NATO Heads of State and Government*, 29 november 2006, www.nato.int/docu/basicxt/b061129e.htm.
23. Zie voor een vergelijking van de Russische en Amerikaanse veiligheidsstrategieën: M. de Haas, 'Van defensiedoctrine naar nationale veiligheidsstrategie: Nederlands intern en extern veiligheidsbeleid in beweging', in: *Jaarboek vrede en veiligheid 2005: internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief*, red. B. Bomert; Th. van den Hoogen; R.A. Wessel, Nijmegen: Centrum voor Internationaal Conflict-Analyse & Management, februari 2006, pp. 237-251.